ФИГЫЛЬ

Фигыль турында гомуми төшенчә

Билгеләмә

Предметның эшен, хәрәкәтен, хәлен, торышын белдерә торган сүзләр **фигыль** дип атала.

фигыль төрләнешләре:

1) барлык һәм юклык белән төрләнә;
2) заман белән төрләнә;
3) наклонение белән төрләнә (боерык, теләк, шарт фигыльләр);
4) юнәлеш белән төрләнә;
5) зат-сан белән төрләнә.

Фигыльнең барлык-юклык белән төрләнеше

Барлык фигыль барлык-юклык белән төрләнә ала. Фигыльнең юклык формасы –ма/-мә кушымчалары белән ясала. Барлыкның махсус кушымчасы юк. Юклык кушымчасы фигыльнең нигезенә ялгана: бар-ма, кил-мә, сана-ма, эшлә-мә.

Фигыльнең зат-сан белән төрләнеше

Билгеләмә

Эш, хәл, хәрәкәтне башкаручы затка ишарә итә торган кушымчалар **зат кушымчалары** дип атала.

I зат эшне сөйләүче башкарганын күрсәтә: кайтам, бирдем, укыганмын, сөйләрмен, язачакмын. I зат кушымчалары эшне сөйләүче (мин) үтәгәнне аңлаталар.

II зат эшне тыңлаучы башкарганын күрсәтә: кайтасың, киттең, алгансың, күтәрсәң, үсәчәксең. II зат кушымчалары эшне тыңлаучы (син) үтәгәнне белдерәләр.

I I I зат эшне сөйләүчедән һәм тыңлаучыдан читтәге зат яки предмет башкарганын күрсәтә: кайта, керде, күргән, санар, җырлаячак. III зат кушымчалары булмаса да, эшнең өченче зат (ул) тарафыннан үтәлгәне аңлашылып тора.

Зат кушымчаларының төрләре:

тулы төр

	берлек	күплек
I зат	-мын/-мен	-быз/-без
II зат	-сың/сең	-сыз/-сез
III зат	__	-лар/ләр

кыска төр

	берлек	күплек
I зат	-м	-к
II зат	-ң	-гыз/-гез
III зат	__	-лар/ләр

Хикәя фигыль

Билгеләмә

Эш, хәл, хәрәкәтнең булу-булмавын хикәяләү, хәбәр итү рәвешендә белдерелгән фигыль формалары хикәя фигыль дип атала.

Хикәя фигыльнең өч заманы бар:
хәзерге заман, үткән заман, киләчәк заманнар. Аларның тугыз формасы бар:
хәзерге заман ;
үткән заман -
билгеле (категорик)үткән заман;
билгеле (нәтиҗәле) үткән заман;
тәмамланмаган үткән заман;
күптән үткән заман;
кабатлаулы үткән заман;
киләчәк заман -
билгеле киләчәк заман;
билгесез киләчәк заман.
Хикәя фигыль барлык/юклык, зат-сан белән төрләнә.

Хикәя фигыль җөмләдә хәбәр булып килә.

Җәй көне. Эссе һавада мин суда коенам,

Чәчрәтәм, уйныйм, чумам, башым белән суны сөзәм.

(Г. Тукай. “Су анасы”)

Киләчәк заман хикәя фигыль

Киләчәк заман хикәя фигыльнең мәгънәсе:

Киләчәк заман хикәя фигыль сөйләүче сөйләп торган вакыттан соң булган эш-хәлне белдерә.

Ул өч төрле була:

1) билгеле киләчәк заман;
2) билгесез киләчәк үткән заман;
3) киләчәк үткән заман;

1) Бирелгән фигыльләрне зат-сан белән барлыкта-юклыкта билгеле киләчәк заманда төрләндерегез.

яз

	берлек	күплек
I зат	/	/
II зат	/	/
III зат	/	/

яз

	берлек	күплек
I зат	язачакмын / язмаячакмын	язачакбыз / язмаячакбыз
II зат	язачаксың / язмаячаксыз	язачаксыз / язмаячаксыз
III зат	язачак / язмаячаклар	язачаклар / язмаячаклар

2) Бирелгән фигыльләрне зат-сан белән барлыкта-юклыкта билгесез киләчәк заманда төрләндерегез.

	үс	
	берлек	**күплек**
I зат	**/**	**/**
II зат	**/**	**/**
III зат	**/**	**/**

үс

	берлек	күплек
I зат	үсәрмен / үсмәмен	үсәрбез / үсмәбез
II зат	үсәрсең / үсмәссең	үсәрсез / үсмәссез
III зат	үсәр / үсмәс	үсәрләр / үсмәсләр

Киләчәк заман фигыльләрен табыгыз. Билгеле киләчәк заманнан билгесез киләчәк заманны ясагыз.

«Мин кая басканымны белмим. Бер көндә әллә ничаклы үсәкән кебек булдым: уенмыни?! Минем колыным бар.Ул айгыр! Төсле алмачуарга әйләнәчәк! Тирә-якта дан тоткан ике агасы кебек чабышкы булачак!»

Хәзерге заман хикәя фигыль

Хәзерге заман хикәя фигыльнең мәгънәләре:

1) җөмләдә хәзерге заман хикәя фигыль сөйләүче сөйләп торган чактагы эш, хәл, хәрәкәтне белдерә;

Мин <u>язам</u>, шунда <u>күрәм</u>:
Лампам эчендә май <u>кими</u>. (Г. Тукай)

2) даими яки гадәт буларак кабатлана торган эш, хәл, хәрәкәтне белдерә;

Идел Каспий диңгезенә <u>коя</u>.

3) якын киләчәктә булуы ышанычлы эшне аңлата;

Мин быел Төркиягә <u>барам</u>.

4) сөйләмне җанландыру өчен, үткән заман мәгънәсендә кулланыла.

1941 нче елда Бөек Ватан сугышы <u>башлана</u>.

3) Бирелгән фигыльләрне зат-сан белән барлыкта-юклыкта хәзерге заманда төрләндерегез.

укы

	берлек	күплек
I зат	/	/
II зат	/	/
III зат	/	/

укы

	берлек	күплек
I зат	укыйм / укымыйм	укыйбыз / укымыйбыз
II зат	укыйсың / укымыйсың	укыйбыз / укымыйбыз
III зат	укый / укымый	укыйлар / укымыйлар

Хәзерге заман фигыльләрен табыгыз. Барлык формасыннан юклык формасын ясагыз.

“Бүген бөтен авылның асты өскә килә. Әллә ничә йөзләп егетләр, ат менеп чыкканнар да, яшь киленле йортларга кереп, сөлге җыеп йөриләр. Малайлар, кайсы атта, кайсы җәяү өйдән-өйгә йомырка сорарга чыкканнар. Аларга яшелле-кызыллы буяуга буяп әзерләп куйганнар. Хатын-кызлар бертуктаусыз кайный: киенәләр, ясаналар, буяналар, тырт-мырт өйдән-өйгә йөгерәләр.»

Үткән заман хикәя фигыль

Үткән заман хикәя фигыльнең мәгънәсе:

Үткән заман хикәя фигыль сөйләүче сөйләп торган вакыттан элек булган эш-хәлне белдерә.

Ул берничә төрле була:

1) билгеле (категорик) үткән заман;
2) билгесез (нәтиҗәле) үткән заман;
3) тәмамланмаган үткән заман;
4) күптән үткән заман;
5) кабатлаулы үткән заман.

4) Бирелгән фигыльләрне зат-сан белән барлыкта-юклыкта билгеле үткән заманда төрләндерегез.

кара

	берлек	**күплек**
I зат	**/**	**/**
II зат	**/**	**/**
III зат	**/**	**/**

кара

	берлек	күплек
I зат	карадым / карамадым	карадык / карамадык
II зат	карадың / карамадың	карадыыз / карамадыгыз
III зат	карады / карамады	карадылар / карамадылар

5) Бирелгән фигыльләрне зат-сан белән барлыкта-юклыкта билгесез үткән заманда төрләндерегез.

әйт

	берлек	күплек
I зат	**/**	**/**
II зат	**/**	**/**
III зат	**/**	**/**

әйт

	берлек	күплек
I зат	әйткәнмен / әйтмәгәнмен	әйткәнбез / әймәгәнбез
II зат	әйткәнсең / әйтмәгәнсең	әйткәнсез / әйтмәгәнсез
III зат	әйткән / әйтмәгән	әйткәннәр / әйтмәгәннәр

Үткән заман фигыльләренең бер төреннән икенче төрен ясагыз.

“Бер якта аллы-гөлле, кызыллы-яшелле чүпрәк диңгезе үз алдында дулкынланып тора – болар хатын-кызлар. Икенче якта, бик куе булып, ирләр бер түгәрәк ясап оешканнар. Монда көрәш барадыр. Болардан читтә бала-чага, карт-коры, сатучы-фәлән, ат, арба, белмим, әллә ниләр кара болыт кебек бөтен сыртны каплап алганнар.”

Фигыльнең заман белән төрләнеше

№	фигыль	хәзерге заман	билгеле үткән заман	билгесез үткән заман	билгеле киләчәк заман	билгесез киләчәк заман
1	уят	уята	уятты	уяткан	уятачак	уятыр
2	көт	көтә	көтте	көткән	көтәчәк	көтәр
3	сакла	саклый	саклады	саклаган	саклаячак	саклар
4	сөйлә	сөйли	сөйләде	сөйләгән	сөйләячәк	сөйләр

Фигыльнең зат-сан белән төрләнеше

№	хәзерге заман	билгеле үткән заман	билгесез үткән заман	билгеле киләчәк заман	билгесез киләчәк заман
1	ябам	яптым	япканмын	ябачакмын	ябырмын
2	köләсең	көлдең	көлгәнсең	көләчәксең	көләрсең
3	саный	санады	санаган	санаячак	санар
1	булабыз	булдык	булганбыз	булачакбыз	булырбыз
2	ачасыз	ачтыгыз	ачкансыз	ачачаксыз	ачарсыз
3	көйлиләр	көйләделәр	көйләгәннәр	көйләячәклә р	көйләрләр

Фигыльнең барлык-юклык белән төрләнеше

№	хәзерге заман	билгеле үткән заман	билгесез үткән заман	билгеле киләчәк заман	билгесез киләчәк заман
1	утырмыйм	утырмадым	утырмаганмын	утырмаячакмын	утырмамын
2	килмисең	килмәдең	килмәгәнсең	килмәячәксең	килмәссең
3	бәйләми	бәйләмәде	бәйләмәгән	бәйләмәячкк	бәйләмәс
1	күрмибез	күрмәдек	күрмәгәнбез	күрмәячәкбез	күрмәбез
2	ятмыйсыз	ятмадыгыз	ятмагансыз	ятмаячаксыз	ятмассыз
3	йөрмиләр	йөрмәделәр	йөрмәгәннәр	йөрмәячәкләр	йөрмәсләр

Йомгаклау

Өзекләрдән төрле заман фигыльләрен табып әйтеп чыгыгыз.

“Теге данлыклы Күк бия дә килеп җитте. Күрүгә шуңардан күземне алмадым. Гаҗәп бер мал икән: кыска яллы, сирәк койрыклы, чандыр гәүдәле нәрсә. Очасы тар, бер якка бераз чалыш, аркасы бераз бөкерерәк. Әмма күкрәк дигәне бөтенләй арысланныкы – шундый киң, шундый нык күренә. Тезләре ике яккарак китеп тора, бәкәлләренә карагач, тагы хәйран калдым; алар шундый озыннар ки, мин гомеремдә андыйны күргәнем юк. Күзләре зурлар – уйнап, ялкынланып торалар. Өстенә кечкенә, кап-кра, башы бөтенләй ялангач, кулына камчы тотып, бер башкорт малае менгән.”

“Алмачуар җан биргәндә мин аның баш очында идем. Епый алмадым. Йөрәгем таш булып катты.
Шуннан соң, дөньяда һичбер малга, һичбер әйбергә күңелем дә, күзем дә төшмәде: һичбер нәрсәне сөя алмадым.
Алмачуар минем йөрәгемдә: җиргә, күккә, адәмнәргә, бөтен нәрсәләргә булган мәхәббәтемне үзе белән бергә алып китте.”